

Максим О.В. Рябовол Т.А.

МЕТОДИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ТРУДНОЩАМИ ПРИСТОСУВАННЯ ДО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

Максим О.В. Рябовол Т.А. Методи розвитку емпатії молодших школярів із труднощами пристосування до соціального середовища. У статті висвітлено соціально-психологічні аспекти роботи з адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища. Наведено принципи та завдання соціально реабілітаційної роботи, зокрема щодо формування адаптивних моделей поведінки.

Стаття наводить методичні рекомендації які були розроблені на основі досліджень особливостей емпатії та саморегуляції дітей молодшого шкільного віку. Доведено, що психолого-педагогічна корекція емпатії дезадаптованих школярів може здійснюватися за умови поєднання зусиль шкільного психолога, вчителя та батьків при провідній функції шкільного психолога. Вона включає: оптимізацію стосунків в шкільному соціальному середовищі на всіх рівнях; залучення дорослих і дітей до єдиного процесу, який дозволяє обмін досвідом і створює безпечне середовище для усіх учасників; сприяння задоволенню основних соціальних потреб кожного учня; стимулювання власної соціально спрямованої активності кожної групи.

***Ключові слова:** девіанти, реабілітаційної робота, емпатія, саморегуляція, дезадаптовані школярі*

Максим О.В. Рябовол Т.А. Методы развития эмпатии младших школьников с трудностями приспособления к социальной среде. В статье освещены социально-психологические аспекты работы по адаптации девиантов к современному социокультурной среде. Приведены принципы и задачи социально реабилитационной работы, в частности по формированию адаптивных моделей поведения.

Статья раскрывает методические рекомендации разработанные на основе исследований особенностей эмпатии и саморегуляции детей младшего школьного возраста. Доказано, что психолого-педагогическая коррекция эмпатии дезадаптированных школьников может осуществляться при условии объединения усилий школьного психолога, учителя и родителей при ведущей функции школьного психолога. Она включает: оптимизацию отношений в школьной социальной среде на всех уровнях; привлечение взрослых и детей к единому процессу, который позволяет обмен опытом и создает безопасную среду для всех участников; содействие удовлетворению основных социальных потребностей каждого ученика; стимулирование собственной социально направленной активности каждой группы.

Ключевые слова: *девианты, реабилитационной работа, эмпатия, саморегуляция, дезадаптированные школьники*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпатія, як невід’ємна складова самосвідомості допомагає людині збагнути потреби та особливості поведінки іншої людини. Емпатія сприяє розвитку суспільства, адже є важливою умовою прийняття людьми одне одного попри несхожість зовнішності, інтересів, уподобань, особливостей характеру та поведінки, тобто вона є частиною механізму змін, привнесення нового. Таким чином, емпатія створює підґрунтя для задоволення потреб у прийнятті та самореалізації особистості, необхідних для успішної соціальної адаптації (А. Петровський, Ф. Перлз, 1990). Отже, важливість емпатії в особистому та суспільному житті не викликає сумнівів, тому недорозвиток її окремих компонентів призводять до викривлення в структурі механізмів пристосування, та, як наслідок, до соціальної дезадаптації.

Недорозвиток емпатії та викривлення у її спрямованості призводять до зростання жорстокості та поширення в дитячих колективах такого явища, як боулінг (свідоме жорстоке ставлення з боку однієї дитини, або групи дітей до іншої дитини чи групи дітей, погляди або цінності яких відрізняються від загальноприйнятих у даному колективі), жорстокого ставлення до тварин та інших проявів садизму.

Найбільш ґрунтовними дослідженнями емпатії у дітей молодшого шкільного віку є в роботах Л.П. Журавльової та І.М. Коган (Л.П. Журавльова, 2007; І.М. Коган, 2005). В закордонній психології – А. Гольдштейн розробив та описав технології розвитку емпатії у осіб старшого підліткового та юнацького віку з проблемами соціальної адаптації (А. Гольдштейн, 2003).

Емпатія – необхідна умова для успішної адаптації у сфері особистісних стосунків, де потрібні чутливість, знання мотивів поведінки, здатність до тонкого та точного відображення змін у взаєминах. Про зв'язок емпатії з соціалізацією та соціальною адаптацією вказують в своїх дослідженнях А.А. Налчаджян, С.М. Максимець (А.А. Налчаджян, 1988; С.В. Максимець, 2000). Емпатійність однієї особи зупиняє агресію іншої стверджує А.П. Гольдштейн (2003). Частково з цим твердженням можна погодитись, але у деяких випадках жертва провокує насильника своєю покірністю (покірність, жертвність також є проявами емпатії).

Емпатія спрямовується не лише на людей, а й тварин, рослини, антропоморфні предмети. Про взаємозалежність успішного пристосування до соціуму та доброзичливого ставлення підлітків до інших, в основі якого знаходиться емпатія, пише А.П. Гольдштейн (2003). В.А. Семіченко вказує на позитивний зв'язок самостійності дитини та її здатності до співчуття. В процесі соціальної адаптації співчуття використовується як механізм, що допомагає завоювати симпатії інших людей і таким чином підтримати почуття власної гідності, незважаючи на невдачі (В.А. Семіченко, 1998).

Наші попередні дослідження особливостей емпатії дітей молодшого шкільного віку свідчать, що у більшості соціально адаптованих дітей переважає співчуття ровесникам. А їхні однолітки з труднощами соціальної адаптації показують відсутність емпатії до ровесників, натомість вони декларують у своїх відповідях співчуття дорослим, хоча спостереженням за їхньою поведінкою це не підтверджується. Зафіксовані нами відхилення у спрямованості та рівні емпатії ми вважаємо тим дезадаптивним механізмом, який пригальмовує розвиток соціального інтелекту та подвоює труднощі у процесі пристосування до соціального середовища для дітей молодшого

шкільного віку. Якщо проблема залишиться невирішеною, механізм не скорегованим, то криза підліткового віку для такої дитини проходитиме дуже гостро, адже дитина не вмітиме задовольнити найважливішу зі своїх потреб, потребу у спілкуванні з однолітками адекватним способом. Отже сензитивний період для розвитку соціальних умінь буде втрачено. І сама емпатія набуватиме викривлень і в свою чергу викривлюватиме інші особистісні структури та механізми соціального пристосування. Таку викривлену форму емпатії В.Ткачук називає «квазіемпатійністю». Її прояви спостерігаються у так званому «булінгу»: поєднання достатньої емоційної чутливості до емоцій іншого із насолодою від його страждань, з одного боку та високий рівень співчуття до агресора – з іншого, що тільки підсилює жорстоке ставлення до жертви. Нині це явище настільки поширене, що вже привернуло увагу не тільки психологів, а й педагогів та громадськості. І безумовно вимагає термінового втручання, а, ще краще, запобігання його розвитку та викорінення зі шкільного життя.

Про зв'язок високого рівня емпатії з такими особистісними властивостями людини, як невпевненість в собі, конформність, ранимість, тривожність йдеться в працях Г.В. Олпорта та інших. Автори зазначають, що поєднання вказаних властивостей призводить до дисбалансу, дисгармонії в структурі особистості. Людина відчуває себе слабкою, нездатною відстояти себе, боїться втратити прихильність інших. У стосунках таких людей переважає механізм інтроекції (Ф. Перлз, 2007), оточуючі легко порушують їх особистісні межі. Зазначається, що здатність індивіда до емпатії може використовуватись з метою маніпуляцій іншою людиною (Є.Л. Доценко, 2003).

Ексцеси в роботі механізмів емпатії виникають через дефіцит психічних ресурсів, необхідних для відновлення після травми. Відсутність підтримки та адекватної допомоги з боку значимих для дитини старших призводить до виникнення та «застигання» певного травматичного досвіду. Як наслідок з'являються та закріплюються певні захисні механізми, що заважають пристосуванню до життя в соціумі. Ми розглядаємо порушення в механізмах

емпатії через призму її складових: емоційної, когнітивної, поведінкової та прогностичної.

1) Якщо об'єкт в результаті травми сприймається як такий, стосунки з яким викликають почуття відрази, болю, образи, гніву, то це призводить до порушення емоційної ідентифікації з ним, а в подальшому з об'єктом, що чимось його нагадує. Виникає спрямованість «від» або «проти», залежно від того який спосіб захисту: «атакуй, втікай або замри» вибере індивід. Всі ситуації, що так чи інакше нагадуватимуть пережиту травму викликатимуть реакцію неприйняття, віднесення об'єкта до категорії «чужий», блокуватимуть прояв альтруїстичних переживань, перешкоджатимуть розвитку співчуття та співпереживання. Цей механізм порушення умовно можна назвати первинним.

2) Якщо руйнівну ситуацію супроводжує страх бути повторно травмованим, процес розгортається по різному. Наприклад, якщо це страх зради, приниження, несправедливості, тоді емоційна ідентифікація також блокується; якщо ж індивід боїться бути покинутим, відторгнутим – це спонукає його проявляти альтруїстичні почуття, толерантність, подавляти гнів, образу та спрямовувати агресію всередину себе. Тому подібна емоційна ідентифікація призводитиме до виникнення до псевдоемпатії, адже вона ґрунтуватиметься на основі почуття вини, сорому та страху, порушення «власної волі суб'єкта». Така форма емпатії стає підґрунтям для маніпуляцій індивідом. Ґрунтовні дослідження особливостей емпатії у дітей молодшого шкільного віку дозволяють констатувати розмитість ідентифікації, кривотлумачення емоційного стану іншої людини та власних переживань; викривлення спрямованості емпатії; мотиваційне спотворення емпатійної поведінки; формальне ставлення до моральних норм.

Щоб корекційна робота була ефективною спочатку дитині варто допомогти «загоїти» психологічну травму. Це можливо в умовах індивідуальної роботи та налагодженого контакту дитини із значимими дорослими. виправити викривлення в розвитку емпатії можна з допомогою адекватного психолого-

педагогічного впливу на дитину в умовах продуктивного інтерактивного середовища та емоційного прийняття дитини.

Метою корекційно-розвивальної роботи є формування людяності, розвиток соціального та емоційного інтелекту, формування комунікативних умінь та навичок. Важливою особливістю такої роботи має бути «відновлення душевної цілісності» дитини. Тут мають бути задіяні всі структури особистості, а також враховані вікові особливості молодших школярів: несформованість вольових процесів, швидке переключення уваги та нестійкість емоцій, бажання гратися та дитяче магічне мислення.

Розвиток саморегуляції розглядається нами, як необхідний чинник відновлення позитивного настрою, активності індивіда, від яких залежать його емоційно-вольові прояви, адекватне сприймання навколишніх та самоприйняття, впевненість у своїй значущості, відчуття особистісних меж та бажання спілкуватися і приймати інших. Добре розвинена особистісна рефлексія дозволяє диференціювати почуття, розрізняти їх та відокремлювати від альтруїстичних почуттів. Таким чином, захистити справжню емпатію від перетворення її на сурогат, якщо гнів, страх, вина та сором, що виникають як механізм ушкодженого «Я» соціально неприйнятні емоції прикриваються співчуттям, перетворюють на сурогат, на такий собі захисний механізм.

Зміст корекційної роботи, на нашу думку, полягає в забезпеченні системи впливів на окремих школярів через вплив на шкільне середовище. Для здійснення зазначених впливів необхідна така організація шкільного середовища, яка включає:

- 1) оптимізацію стосунків в шкільному соціальному середовищі на всіх рівнях;
- 2) залучення дорослих і дітей до єдиного процесу, який дозволяє обмін досвідом і створює безпечне середовище для усіх учасників;
- 3) сприяння задоволенню основних соціальних потреб кожного учня;
- 4) стимулювання власної соціально спрямованої активності кожної групи.

Психолого-педагогічна корекція емпатії дезадаптованих школярів може здійснюватися за умови поєднання зусиль шкільного психолога, вчителя та батьків при провідній функції шкільного психолога. Діяльність шкільного

психолога з корекції емпатії у молодших школярів має будуватися відповідно до структури та чинників її виникнення. Програма діяльності шкільного психолога має носити комплексний характер і поєднувати корекцію емпатії дитини, педагогічної діяльності вчителів та сімейно-батьківських виховних настанов.

Наведемо ключові блоки-напрямки, в рамках яких шкільному психологу необхідно будувати корекційно-розвивальну роботу:

- 1) психокорекційна робота психолога з молодшими школярами з порушеннями розвитку емпатії;
- 2) робота з учителями з метою вдосконалення прийомів й техніки роботи з дезадаптованими учнями;
- 3) корекція родинних стосунків у сімейній ситуації, сприятливої для розвитку адаптивних можливостей.

Кожний напрям є окремою підпрограмою даної загальної програми, який має свої особливі принципи роботи психолога.

Розглядаємо діяльність шкільного психолога з метою корекції емпатії соціально дезадаптованих учнів.

На підставі проведеного нами дослідження емпатії молодших школярів ми розробили такі фактори корекції емпатії молодших школярів:

- 1) навчання адекватному емпатійному розумінню емоційного стану іншого;
- 2) стимулювання потреби аналізу своїх дій, вчинків, мотивів та співвідношення з нормами;
- 3) розвиток вольової регуляції поведінки в умовах партнерських відносин з однолітками
- 4) розвиток потреби до виробітки оцінки результатів діяльності;
- 5) формування потреби та розвиток цілепокладання: постановка мети, визначення засобів досягнення мети;

На основі цих факторів корекції були розроблені цілі та принципи роботи з учнями:

1. Розвиток психологічних детермінант емпатії та саморегуляції поведінки шляхом корекції відхилень у розвитку емоційно-вольової сфери та рефлексії

молодших школярів. Реалізація напрямку роботи передбачає дотримання наступних *принципів*: добровільності, який визначає участь у роботі за власним бажанням; єдності діагностики і корекції відображає цілісність процесу надання психологічної допомоги; активності, який має на увазі відбір завдань, вправ та форм їх проведення таким чином, щоб вони забезпечували необхідний рівень мотивації у дитини, підтримували бажання відвідувати заняття і брати в них активну участь; збільшення складності полягає в тому, що кожне завдання повинно проходити ряд етапів від простого до складного; опори на різні рівні організації психічних процесів визначає необхідність опори на більш розвинені психічні процеси і використання методів, які активізують особистісний розвиток; саморозкриття полягає в тому, що кожному учневі забезпечується можливість виявити його власні справжні почуття, переживання, думки, а не відтворювані зразки поведінки; коректної оцінки – психолог оцінює тільки дії і позитивну динаміку засвоєння тих або інших елементів поведінки (але не особистість), оцінка повинна мати спонукальний характер; переважання групових форм роботи та ігрових засобів психокорекції. створення атмосфери успіху та вияву здорових емоцій.

Методами корекції виступили: релаксаційні вправи, казкотерапія, ігротерапія, нейропсихологічні (розтяжки, дихальні).

В ході групових занять використовувалися такі види роботи з казкою:

Розповідь. Розповідь групі нової або відомої казки від третьої особи. Так психолог, розуміючи значення певної казкової ситуації, її корекційний та розвиваючий вплив, акцентує на них увагу під час розповіді. Механізм емоційної ідентифікації дитини з персонажем казки задіяний в процесі сприймання казки, сприяє виникненню співчуття та співпереживання. Групова розповідь казки, яка відома всій групі. У цьому випадку оповідачем є не один учень, а група. Кожний учасник групи по черзі розповідає невеликий уривок казки. Розповідь розподіляється на невеликі уривки вільно і спонтанно залежно від того, яку частину розповіді бере на себе попередній оповідач. Але в процесі цієї роботи психолог контролює розповіді дітей. Подібна форма роботи сприяє формуванню активності та впевненості учнів, елементів

саморегуляції та самоконтролю. Важливою для розвитку емпатії є форма роботи, коли учні розповідають казку від імені різних героїв. Ще ефективнішою є постановка казки з допомогою методу драматизації. Необхідно загострювати увагу учасників на тих почуттях, які переживали герої впродовж казкових подій залежно від того, від імені, якого персонажу відбувається розповідь.

2. Казкова лялькова терапія та драматизація казок. У формі «розстановок» чи драматизації є ефективною як під час індивідуальної роботи з учнем на етапі підготовки, так званому догруповому, так і надалі – під час групових занять. Цікавою формою роботи над народною казкою є драматизація, під час якої діти вживаються в образи своїх героїв, глибше пізнають їх стан та почуття, в яких розкривається значущість внутрішнього світу іншої особистості та надаються взірці для формування власного ставлення до іншої людини. Перед драматизацією необхідно проаналізувати з дітьми характери героїв казки з морально-етичної сторони, що буде виховувати у дітей навички контролю, критичного ставлення до поведінки інших. Важливим моментом в цій роботі є усвідомлення учнем того, що він не буде поганим героєм, а буде грати роль поганого героя. І щоб ця робота проходила з позитивними емоціями та приносила радість, повинні бути глядачі. З нашої точки зору, прекрасним матеріалом для роботи з дітьми молодшого шкільного віку є українські народні казки («Коза-Дерева», «Рукавичка», «Кривенька качечка», «Лисичка-сестричка та Вовчик-братик», «Солом'яний бичок», «Три бажання», «Івасик Телесик», «Летючий корабель» та ін.) а також авторські казки В.О. Сухомлинського. Обов'язковою умовою формування емпатії є організація групових форм між особою взаємодії з подальшим аналізом і рефлексивним обговоренням почуттів і дій всіх учасників групи (В.О. Сухомлинський, 1978).

Цикл роботи за цим напрямом має здійснюватися за такими *етапами*: *діагностичний етап*, спрямований на виявлення дітей з низьким рівнем розвитку емпатії; *організаційний етап*, спрямований на утворення корекційних груп дітей; *програмний етап*, спрямований на постановку конкретних завдань корекційної роботи в групі і підбір методів і засобів

роботи; *корекційний етап*, спрямований на практичну реалізацію завдань розвитку; *моніторинговий етап*, спрямований на відслідковування ефективності роботи з кожною дитиною.

Для всіх учнів експериментальної групи проводилась робота по психокорекційній програмі, яка налічувала 36 годин (дві години на тиждень).

Алгоритм роботи з учнем з метою корекції емпатійності складається з таких етапів: актуалізація негативного емоційного стану; усвідомлення переживань; відпрацювання деструктивних емоцій; перевірка емоційного стану; відновлення саморегуляції; розвиток емпатії.

Подібний алгоритм можна використовувати, як в індивідуальній, так і в груповій роботі.

Кожне корекційно-розвивальне заняття мало свою структуру:

1. Ритуал вітання, який дозволяє створити атмосферу довіри, прийняття, розкриття особистості учнів.
2. Хвилини відпочинку з використанням музики, що релаксує, допомагає зняти стомленість, емоційні перевантаження. Для цього використовуються спеціально підібрані звукозаписи. Хвилини відпочинку чергуються з релаксивним малюванням, вправами на дихання, самомасажем, розтяжками, тілесними вправами.
3. Основний зміст занять, який представляє собою сукупність психотехнічних вправ і прийомів, направлених на розв'язання завдань даного психокорекційного комплексу. Кількість вправ та ігор – 3 – 5.
4. Рефлексія заняття, яка передбачає оцінку заняття в двох аспектах: емоційному (що сподобалось, чи не сподобалось, чому?) та змістовому (для чого ми все робили, чому це важливо?). У процесі йде зворотний зв'язок.

Ритуал прощання. Важливим етапом корекційної роботи є рефлексивна оцінка наприкінці заняття. Оцінка сприяє самоаналізу учасників процесу, стимулює народження нових ідей, допомагає зрозуміти, наскільки учні досягли поставленої мети, допомагає коригувати плани наступних занять. Ритуали прощання використовуються наприкінці заняття з метою закріплення

позитивних емоцій, формування позитивного образу «Я». Вони проводяться за допомогою так званих «Ігор-оптимізаторів». Кожен учасник групи перед прощанням має отримати «погладжування» або з боку психолога та учасників занять, або самому заявити про власні досягнення та успіхи.

Розглянемо наступний напрям – робота шкільного психолога з батьками з метою корекції відхилень емпатії у молодших школярів з труднощами соціальної адаптації. Корекція відхилень розвитку емпатії молодших школярів залежить, як вже зазначалося, від того, наскільки вдається залучити до цього сім'ю.

Організація роботи з батьками має будуватися на принципах добровільності та поступовості. Тобто на кожному етапі у роботі беруть участь тільки ті батьки, які виявили своє бажання і згоду на участь. Консультування необхідно супроводжувати рольовими іграми, де б батькам надавалася можливість у грі розв'язувати проблемні ситуації, усвідомити, як почуватися дитина, коли її обмежують, ставлять умови, що любити її будуть за те, що вона буде добре навчатися. Взаємодія батьків у таких іграх допомагає їм стати на місце своєї дитини, подивитися зі сторони на свою поведінку, побачити проблему очима дітей, усвідомити свої прагнення: чи не реалізують вони через дитину те, що не змогли самі зробити у житті.

робота з батьками також спрямована на вдосконалення батьківських засобів розвитку особистості дезадаптованих учнів молодшого шкільного віку у процесі сімейного виховання.

Основні завдання напряму: формування у батьків адекватних уявлень про закономірності психічного та соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку; допомога батькам в усвідомленні проблем, що виникають у дитини в процесі шкільного навчання; корекція батьківських ставлень до труднощів, які виникають у дітей в процесі навчання та спілкування; розширення та диференціація батьківських засобів психічного розвитку дитини.

Цикл роботи з батьками включає такі *етапи*:

1) *ознайомчий етап*, на якому всім батькам надається інформація про актуальність розвитку соціального інтелекту в молодшому шкільному віці, особливості психічного розвитку дітей цього віку та повідомляється загальна характеристика взаємодії дезадаптованого учня у класі;

2) *організаційний етап*, на якому формується група з тих батьків, які виявили бажання на участь у роботі;

3) *діагностичний етап*, на якому з кожною сім'єю проводиться бесіда для вивчення очікувань батьків від дитини успіхів у навчанні, встановлення характеру та особливостей сімейних стосунків і оцінки ступеню обізнаності батьків про форми і засоби виховної роботи з дитиною; анкетування для виявлення причин дезадаптації та визначення впливу сім'ї на перебіг адаптації молодших школярів;

4) *інформаційний етап*, на якому батьків конфіденційно інформують про особливості психічного розвитку їх дитини, її місце і статус у шкільному колективі, наявні утруднення у навчанні та узгоджується спільна програма розвитку дитини;

5) *навчально - тренінговий етап*, на якому у формі групового тренінгу вирішується завдання усвідомлення важливості емпатії для сприяння психічному та соціальному розвитку дитини та оволодіння адекватними формами і засобами виховання;

б) *корекційний етап*, на якому у разі необхідності батькам пропонується та проводиться робота з корекції сімейних стосунків.

Розробляючи програму корекційної роботи з дитиною, психолог разом із педагогом мають погодити її з батьками, чітко визначивши в ній їхню роль.

Наступним напрямом є робота шкільного психолога з вчителями, що передбачає корекцію стилю педагогічного спілкування та ставлення вчителів до дітей з труднощами адаптації, відновлення емпатії у педагогів.

Робота шкільного психолога з вчителями має бути спрямованою: на вдосконалення знань про причини виникнення та перебіг соціальної дезадаптації; виявлення причин низького розвитку саморегуляції; допомогу вчителям в усвідомленні проблем, що виникають у соціально дезадаптованих

школярів з низьким рівнем розвитку саморегуляції; розширення та диференціацію педагогічних засобів розвитку особистості дитини; корекцію стилю педагогічного спілкування. Провідними формами такої роботи є: тренінги, групові дискусії, консультації, бесіди, міні-лекції, рольові та комунікативні ігри.

Апробація. Експериментальна робота проводилася в початковій школі Таращанського НВК «Гімназія «Ерудит» – ЗОШ І ступеня» м. Таращі Київської області протягом 2014р. з учнями 3-4 класів.

На першому етапі роботи здійснювався відбір учнів, які потребували психокорекційного впливу. З допомогою діагностичних методик: метод спостереження, метод експертних оцінок, «Ситуації» було відібрано учнів з проблемами шкільної адаптації. Таких дітей виявлено у 3-4 класах навчального закладу близько 30% від загальної кількості учнів, а саме 62 учні. На думку вчителів діти мали проблеми з навчанням та поведінкою. Наступним кроком психокорекції стала індивідуальна робота з 14-ма учнями, що мали найбільші проблеми зі слів вчителів та нашим спостереженням за їх поведінкою. Обстеження за методикою «Ситуації» показало, що 11 дітей з цієї групи виявились низько емпатійними (у двох рівень емпатії відповідав віковій нормі) і ця особливість суттєво впливала на їх стосунки з однокласниками та ставлення до зауважень вчителів. Подальша робота виявила також і порушення у взаєминах з батьками та дорослими, що заміняють їх. Індивідуальна робота вводилась з метою налагодити контакт з дитиною, адаптувати її до психокорекційної роботи в групі ровесників. Емоційне прийняття стало важливим чинником для початку вказаної роботи, наступним важливим кроком було формування стилю спілкування з кожною окремою дитиною. Для встановлення довірливих стосунків між психологом та дитиною, на основі яких вже можна вибудовувати психологічні межі та спосіб впливу, важливо було віднайти ту основну потребу, яка була знехтуваною задля виживання в результаті психологічної травми в ранньому дитинстві.

Подальша корекційно - відновлювальна робота проводилася у груповій формі. Зустрічі відбувались двічі на тиждень з кожною групою та тривали до 50-ти хв. кожна.

Експериментальна група складалася із 30 учнів, контрольна – з 29. Експериментальна група молодших школярів була поділена на три підгрупи по 10 осіб, оскільки включення більшої кількості дітей у підгрупу зменшує продуктивність корекційного впливу.

Якісний та кількісний аналіз, здійснений нами по закінченню психолого - педагогічного експерименту, виявив позитивні зміни характерних особливостей кожного з механізмів емпатії. Впровадження у експериментальних групах розробленої системи виховних заходів вплинуло на динаміку становлення саморегуляції та емпатії поведінки школярів порівняно з показниками контрольної групи.

Висновки. Більшість дітей початкової школи з труднощами соціального пристосування достатньо добре піддається психолого-педагогічному впливу, якщо педагоги та психолог виступають в ролі фасилітаторів. Емоції дітей молодшого шкільного віку ще доволі перемінні, вони легко піддаються емоційному зараженню, а задовольняючи потребу у прийнятті швидко відновлюють позитивний настрій та забувають образи. Важливою умовою також є налагодження спілкування з батьками чи особами, що замінюють їх, тільки з їхньою допомогою дитина здатна віднайти достатньо ресурсів для відновлення після психологічної травми та успішно долає труднощі соціальної адаптації.

Список використаних джерел

1. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко – С.-Пб. : Речь, 2003. –294с.
2. Журавльова Л. П. Психология емпатії : монографія / Л. П. Журавльова – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007 –327с. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореферат канд. дис.з психол / І. М. Коган. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2005. – 18с.

3. Коган І.М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореферат канд. дис.з психол / І. М. Коган. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2005. – 18с.

4. Максимець С.М. Вплив емпатійності на соціальну адаптацію майбутніх вчителів : автореф. канд. психол. наук / С. М. Максимець – Одеса, 2000. – 18 с.

5. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности / А. А. Налчаджян – Ереван. : Изд-во А.Н.Армян.ССР, 1988. – 262 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Dotsenko E. L. Psykholohyia manipuliatsyy: fenomeny, mekhanizmy u zashchyta / E. L. Dotsenko – S.-Pb. : Rech, 2003. –294s.

2. Zhuravlova L. P. Psykholohiia empatii : monohrafiia / L. P. Zhuravlova – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I Franka, 2007 –327s. Kohan I. M. Empatiia i osoblyvosti yii rozvytku u ditei molodshoho shkilnoho viku : avtoreferat kand. dys.z psykhol / I. M. Kohan. – Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2005. – 18s.

3. Kohan I. M. Empatiia i osoblyvosti yii rozvytku u ditei molodshoho shkilnoho viku : avtoreferat kand. dys.z psykhol / I. M. Kohan. – Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2005. – 18s.

4. Maksymets S. M. Vplyv empatiinosti na sotsialnu adaptatsiiu maibutnikh vchyteliv : avtoref. kand. psykhol. nauk / S. M. Maksymets – Odesa, 2000. – 18 s.

5. Nalchadzhian A. A. Sotsyalno-psykhycheskaia adaptatsyia lychnosty / A. A. Nalchadzhian – Erevan. : Yzd-vo A.N.Armian.SSR, 1988. – 262 s.

Maksim O.V. Ryabovol T.A. Methods of development of empathy of junior schoolchildren with difficulties of adaptation to social environment. The article covers the socio-psychological aspects of work on the adaptation of deviant to the modern socio-cultural environment. The principles and tasks of social rehabilitation work, in particular concerning the formation of adaptive behavior models, are presented.

The article provides methodological recommendations that were developed on the basis of studies of the features of empathy and self-regulation of children of junior school age. It is proved that psycho-pedagogical correction of empathy of disadapted pupils can be carried out under the condition of combining the efforts of a school psychologist, teacher and parents under the leading function of a school psychologist. It includes: optimizing relationships in the school social environment at all levels; involving adults and children in a single process that allows for the exchange of experiences and creates a safe environment for all participants; assistance in meeting the basic social needs of each student; stimulating their own socially directed activity of each group.

Key words: *deviant, rehabilitation robot, empathy, self-regulation, maladapted pupils*

Відомості про автора

Максим Ольга Василівна, науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

Рябовол Тетяна Анатоліївна, старший науковий співробітник лабораторії психології дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології ім. Г.С. Костюка, м. Київ, Україна

Maksym, Olha V., researcher, lab. of psychology of maladjusted adolescents, G.Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Ryabovol, Tatyana A., a senior researcher at the Laboratory of Psychology maladjusted juveniles G. Kostiuk Institute of Psychology, Kyiv, Ukraine

E-mail: rta2008@ukr.net

E-mail: maksiola@gmail.com